HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

TARIXIY MATNLAR TARJIMASIDA XORAZMGA XOS MILLIY-MADANIY BIRLIKLARNI BERISH XUSUSIYATLARI

ABDULLAYEVA MOHINUR FARHOD QIZI
Urganch tumani 43-son maktab o‘qituvchisi
doi:https://doi.org/10.5281/zenodo.22764022

Annotatsiya: Mazkur maqolada tarixiy matnlarni tarjima qilish jarayonida Xorazm vohasiga xos milliy-madaniy birliklarni boshqa tillarga o‘girish masalalari tahlil qilinadi. Xususan, tarixiy, etnografik, maishiy, diniy, me’moriy hamda ijtimoiy-madaniy leksik birliklarning tarjimadagi xususiyatlari yoritiladi. Xorazm madaniyatiga oid so‘z va iboralarning semantik mazmunini, milliy koloritini hamda tarixiy xususiyatlarini saqlab qolish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Maqolada milliy-madaniy birliklarni transliteratsiya, kalkalash, tavsifiy, izohli va funksional tarjima usullari orqali berish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, tarixiy matnlar tarjimasida lingvistik va ekstralingvistik omillarning o‘rni asoslab beriladi.
Kalit so‘zlar: tarixiy matn, Xorazm, tarjima, milliy-madaniy birlik, realiya, lingvomadaniyat, ekvivalentlik, transliteratsiya, tavsifiy tarjima, milliy kolorit.

Kirish: Tarjima xalqlar o‘rtasidagi ilmiy, madaniy va ma’naviy aloqalarni ta’minlovchi muhim vositalardan biridir. Ayniqsa, tarixiy matnlarni tarjima qilish jarayonida nafaqat til birliklarining ma’nosini, balki ular orqali ifodalangan xalqning tarixiy tajribasi, milliy dunyoqarashi va madaniy xususiyatlarini ham to‘g‘ri yetkazish talab etiladi.

O‘zbekiston hududlari orasida Xorazm vohasi o‘zining qadimiy tarixi, boy madaniyati va o‘ziga xos an’analari bilan ajralib turadi. Xorazm hududida shakllangan moddiy va ma’naviy madaniyat til birliklarida ham yaqqol aks etgan. Shu sababli tarixiy manbalarda Xorazmga xos bo‘lgan ko‘plab so‘zlar, atamalar va iboralar uchraydi.

Bunday birliklarni boshqa tilga tarjima qilishda oddiy lug‘aviy muqobilni topish har doim ham yetarli bo‘lmaydi. Chunki ayrim so‘zlar o‘zida bir necha asrlik tarixiy, etnografik va madaniy ma’lumotlarni mujassamlashtirgan bo‘ladi.

Masalan, mahalla, madrasa, masjid, karvonsaroy, ark, qal’a, do‘ppi, beshik to‘yi, kelin salom kabi birliklar faqat predmet yoki hodisani emas, balki xalqning turmush tarzi va madaniy qarashlarini ham ifodalaydi.

Tarixiy matn va milliy-madaniy birliklar

Tarixiy matnlar o‘z mazmuniga ko‘ra ma’lum bir davrning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayoti haqida ma’lumot beradi. Bunday matnlarda tarixiy shaxslar, joy nomlari, davlat boshqaruvi, urf-odatlar, diniy qarashlar va xalq turmushiga oid ko‘plab birliklar uchraydi.

Milliy-madaniy birliklar quyidagi asosiy belgilar bilan xarakterlanadi:

muayyan xalq yoki hududga tegishli bo‘lishi;
tarixiy-madaniy ma’lumotni saqlashi;
boshqa tillarda to‘liq ekvivalentga ega bo‘lmasligi;
milliy koloritni ifodalashi;
qo‘shimcha izoh talab qilishi.

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

Xorazmga oid tarixiy matnlarda bunday birliklar ayniqsa ko‘p uchraydi. Ularni tarjima qilishda so‘zning faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki uning madaniy semantikasini ham hisobga olish lozim.
Xorazm madaniyatiga oid leksik birliklarning guruhlari
Xorazmga xos milliy-madaniy birliklarni bir necha guruhlarga ajratish mumkin.

1. Me’moriy va tarixiy birliklar

Xorazm qadimiy shaharsozlik va me’morchilik an’analariga ega hudud hisoblanadi. Shu sababli tarixiy manbalarda ko‘plab me’moriy tushunchalar uchraydi.

Jumladan:

qal’a; ark; minora; madrasa; masjid; karvonsaroy; darvoza.

Bu birliklarning ayrimlari xalqaro miqyosda ma’lum bo‘lsa-da, ularning tarixiy funksiyasini to‘liq anglash uchun qo‘shimcha izoh talab etiladi.

Masalan, ark so‘zini oddiygina “fortress” deb tarjima qilish mumkin. Biroq ayrim tarixiy kontekstlarda ark hukmdor qarorgohi va davlat boshqaruvi markazi sifatida xizmat qilgan.

Shuning uchun:

Ark – fortified residence of the ruler

tarzidagi izohli tarjima mazmunni aniqroq ifodalaydi.

2. Maishiy-madaniy birliklar

Xorazm xalqining kundalik turmush tarzi bilan bog‘liq so‘zlar ham milliy-madaniy xususiyatga ega.

Masalan:

supra;
beshik;
do‘ppi;
tandir;
ayvon;
ko‘rpa;
sandali.

Ushbu birliklar tarjima jarayonida muhim lingvomadaniy ma’lumotlarni saqlab qolishni talab qiladi.

Masalan, beshik so‘zini ingliz tiliga “cradle” deb tarjima qilish mumkin. Ammo o‘zbek xalqining an’anaviy beshigi o‘zining tuzilishi va madaniy funksiyasi bilan boshqa xalqlarning beshiklaridan farq qiladi.

Shu sababli:

traditional Uzbek cradle

tarjimasi ancha aniq hisoblanadi.

Realiyalarni tarjima qilish masalasi

Tarjimashunoslikda muayyan xalqning hayoti va madaniyatiga xos bo‘lgan tushunchalar realiyalar deb yuritiladi.

Realiyalar odatda quyidagi turlarga ajratiladi:

Geografik realiyalar

Xorazm;
Amudaryo;
Qizilqum;
Xiva.

Etnografik realiyalar

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

do‘ppi;
beshik;
kelin salom;
beshik to‘yi.
Ijtimoiy-siyosiy realiyalar
xonlik;
bek;
amaldor;
mahalla.
Tarixiy realiyalar
Xiva xonligi;
ark;
karvonsaroy;
madrasa.
Realiyalarni tarjima qilishda asosiy muammo tarjima tilida aynan shu tushunchaga teng keladigan birlikning mavjud emasligidir.

Transliteratsiya usulining ahamiyati

Milliy-madaniy birliklarni tarjima qilishda eng ko‘p qo‘llaniladigan usullardan biri transliteratsiyadir.
Masalan:

O‘zbekcha	Inglizcha
Xiva	Khiva
Xorazm	Khorezm
mahalla	mahalla
madrasa	madrasa
Navro‘z	Navruz

Ushbu usulning asosiy afzalligi asl nomni saqlab qolishdir.
Masalan:
Khiva Khanate
birikmasida “Khiva” geografik va tarixiy nom sifatida o‘z shaklini saqlaydi.
Biroq transliteratsiya tarjima tilidagi o‘quvchi uchun so‘zning mazmunini to‘liq tushuntirib bermaydi.
Shu bois ko‘pincha izohli tarjima bilan birga qo‘llaniladi.
Masalan:
Mahalla – a traditional neighborhood community in Uzbekistan
Tavsifiy tarjima usuli
Tavsifiy tarjima so‘zning mazmunini kengroq ifodalash orqali amalga oshiriladi.
Masalan:
Kelin salom
Bu marosimni faqat “bride greeting” deb tarjima qilish yetarli emas.
Tavsifiy tarjima: a traditional ceremony in which a bride greets the members of her husband's family
Bunday tarjima orqali o‘quvchi marosimning mazmunini tushunib oladi.
Beshik to‘yi

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

traditional ceremony celebrating the birth of a child and the first placement of the baby in a cradle
Bu usul tarixiy va etnografik birliklarni tarjima qilishda ayniqsa samaralidir.

Funksional muqobillik usuli

Ba'zi hollarda tarjima tilida mazmunan va funksional jihatdan yaqin tushunchani tanlash mumkin.

Masalan:

bozor – market
qal'a – fortress
saroy – palace
darvoza – gate

Biroq funksional muqobilni tanlashda so'zning tarixiy davriga e'tibor berish kerak.

Masalan, "saroy" so'zi tarixiy matnda:

hukmdor qarorgohi;
davlat boshqaruv binosi;
katta bino
kabi ma'nolarda kelishi mumkin.

Shu sababli tarjimon kontekstni to'liq tahlil qilishi zarur.

Xorazm tarixiy atamalarini tarjima qilishda kontekst

Tarjima jarayonida kontekst asosiy ahamiyatga ega. Bir so'z turli tarixiy sharoitlarda turlicha ma'noga ega bo'lishi mumkin.

Masalan, xon so'zi quyidagi ma'nolarda uchraydi:

davlat hukmdori;
siyosiy lavozim;
tarixiy unvon.

Shuning uchun tarixiy matnda "xon" so'zini oddiy ism yoki lavozim sifatida emas, balki muayyan davlat boshqaruvi tizimi bilan bog'liq holda tarjima qilish lozim.

Masalan:

Muhammad Rahim Khan

Bu yerda "Khan" tarixiy unvon sifatida saqlanadi.

Milliy koloritni saqlash muammosi

Tarjimada eng muhim masalalardan biri milliy koloritni saqlashdir.

Milliy kolorit xalqning:

turmush tarzi;
urf-odatlari;
qadriyatlari;
an'analari;
tarixiy xotirasi

bilan bog'liq bo'lgan til birliklarida namoyon bo'ladi.

Agar tarjimon barcha milliy birliklarni umumiy tushunchalar bilan almashtirsa, matnning o'ziga xosligi yo'qoladi.

Masalan:

do'ppi – cap

tarjimasi ma'noni umumlashtirib yuboradi.

Ammo:

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

doppi – traditional Uzbek skullcap
tarjimasi milliy xususiyatni saqlab qoladi.
Xuddi shuningdek:
mahalla – neighborhood
tarjimasi to‘liq emas.
Chunki mahalla oddiy yashash hududi emas, balki o‘zbek jamiyatining an’anaviy ijtimoiy tuzilmasidir.
Tarjimonda lingvomadaniy kompetensiyaning o‘rni
Tarjimon tarixiy-madaniy matn bilan ishlashda faqat ikki tilni bilishi yetarli emas. U quyidagi bilimlarga ham ega bo‘lishi lozim:
tarixiy bilim;
madaniyatshunoslik bilimlari;
etnografik bilimlar;
geografik ma’lumotlar;
milliy urf-odatlar haqidagi tushunchalar.
Lingvomadaniy kompetensiyaga ega tarjimon so‘zning yashirin madaniy ma’nosini ham anglay oladi.
Masalan,
non so‘zi faqat oziq-ovqat mahsuloti emas. O‘zbek madaniyatida u:
rizq;
baraka;
hurmat;
mehmondo‘stlik
ramzi sifatida ham qaraladi.
Shu sababli tarixiy yoki badiiy matnda ushbu so‘zni tarjima qilishda uning konnotativ ma’nosini ham hisobga olish zarur.
Xorazm madaniy birliklarini tarjima qilish modeli
Xorazm madaniyatiga oid birliklarni tarjima qilishda quyidagi modelni tavsiya etish mumkin:
1-bosqich. Birlikni aniqlash
So‘z yoki iboraning milliy-madaniy xususiyatini aniqlash.
2-bosqich. Tarixiy mazmunni o‘rganish
Ushbu birlik qaysi davr va madaniy muhitga tegishli ekanligini aniqlash.
3-bosqich. Ekvivalentni izlash
Tarjima tilida mazmunan yaqin birlik mavjudligini tekshirish.
4-bosqich. Tarjima usulini tanlash
transliteratsiya;
tavsifiy tarjima;
izohli tarjima;
funksional muqobil;
kalkalash.
5-bosqich. Milliy koloritni saqlash
Tarjima natijasida so‘zning madaniy xususiyati yo‘qolib ketmasligini ta’minlash.
Xorazmga xos birliklarning tarjima namunalari

T/r	Asl birlik	Tarjima usuli	Tarjima varianti

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

T/r	Asl birlik	Tarjima usuli	Tarjima varianti
1	Xorazm	Transliteratsiya	Khorezm
2	Xiva	Transliteratsiya	Khiva
3	Xonlik	Izohli tarjima	Khanate
4	Mahalla	Izohli tarjima	traditional neighborhood community
5	Ark	Tavsifiy tarjima	fortified residence
6	Do‘ppi	Transliteratsiya + izoh	traditional Uzbek skullcap
7	Beshik	Tavsifiy tarjima	traditional Uzbek cradle
8	Kelin salom	Tavsifiy tarjima	traditional bride greeting ceremony
9	Karvonsaroy	Transliteratsiya	caravanserai
10	Madrasa	Transliteratsiya	madrasa

Tarixiy matnlarda Xorazm madaniyatiga xos milliy-madaniy birliklarni tarjima qilish murakkab va ko‘p qirrali jarayondir. Bunda so‘zning lug‘aviy ma’nosidan tashqari uning tarixiy, madaniy va etnografik xususiyatlarini ham hisobga olish talab etiladi.Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, Xorazm madaniyatiga oid birliklarning ko‘pchiligi boshqa tillarda to‘liq ekvivalentga ega emas.

Ikkinchidan, bunday birliklarni tarjima qilishda yagona usuldan foydalanish mumkin emas. Tarjima usuli so‘zning mazmuni va matndagi vazifasiga qarab tanlanishi kerak.

Uchinchidan, transliteratsiya tarixiy va milliy nomlarni saqlashda muhim vosita hisoblanadi.

To‘rtinchidan, tavsifiy va izohli tarjima usullari milliy-madaniy birliklarning mazmunini boshqa til vakiliga tushunarli yetkazishga yordam beradi.

Beshinchidan, tarixiy matn tarjimonidan yuqori darajadagi lingvistik bilimlar bilan bir qatorda tarixiy va madaniy kompetensiya ham talab qilinadi.

Umuman olganda, Xorazm madaniyatiga oid tarixiy birliklarni tarjima qilish milliy madaniy merosni xalqaro miqyosda targ‘ib etish, tarixiy bilimlarni keng ommaga yetkazish hamda madaniyatlararo aloqalarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – Москва: Международные отношения, 1975.
2. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – Москва: ЭТС, 2002.
3. Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. – Москва: Высшая школа, 2002.
4. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент.
6. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Тошкент, 2006.
7. Маматов А.Э. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент.
8. Newmark P. A Textbook of Translation. – London: Prentice Hall, 1988.
9. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 2018.

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

10. Nida E. Language and Culture: Contexts in Translating. – Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 2001.